

УДК: 911.3:556

DOI 10.33514/1694-7851-2023-1-32-35

Чодураев Т.М.

геогр. илим. док., проф.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

e-mail: choduraev.temirbek@mail.ru

Турусбекова А.Т.

аспирант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

e-mail: turusbekovaa21@gmail.com

ЧҮЙ ӨРӨӨНҮНҮН ЖЕР РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУУНУН АБАЛЫ

Аннотация: Макалада Чүй өрөөнүнүн жер байлыктарына жана алардын түрлөрүнө, аймак боюнча таралуу мыйзам ченемдүүлүктөрүнө мүнөздөмө берилди. Жер ресурстарын пайдалануунун азыркы мезгилдеги абалы каралган. Өрөөндөгү жер байлыктарын пайдалануудагы айрым көйгөйлөр чагылдырылып, жалпы геоэкологиялык абалына баа берилди жана анын негизинде антропогендик факторлордун таасирлери иликтенди. Пайдалануудан келип чыккан сандык жана сапаттык өзгөрүүлөрү изилденген. Көйгөйлүү маселелер, себептери жана аларды чечүүнүн жолдору каралган.

Негизги сөздөр: жер ресурстары, айдоо аянттары, табигый ландшафт, жайыт, геологиялык абал, жер семирткич, өрөөн, туздануу, кайрак жер, кысыр аңыз.

Чодураев Т.М.

док. геогр. наук, проф.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

e-mail: choduraev.temirbek@mail.ru

Турусбекова А.Т.

аспирант

Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева

e-mail: turusbekovaa21@gmail.com

СОСТОЯНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ ЧУЙСКОЙ ДОЛИНЫ

Аннотация: В статье даны характеристика закономерности распространения земельных ресурсов по территории Чуйской долины. Рассмотрено современное состояние использования земельных ресурсов региона. Выявлены проблемы при использовании земельных ресурсов. Проведена оценка геологической ситуации региона и на этой основе определен антропогенный фактор воздействия. Предложены пути решения возникших проблем. Рассматриваются земельные ресурсы Чуйской долины и их современное состояние использования.

Использованы количественные и качественные изменения после использования. Изучены проблемы и причины возникновения, а также пути их решения.

Ключевые слова: земельные ресурсы, пашни, естественный ландшафт, пастбища, геоэкологическая ситуация, удобрение, долина, солянкование, богарные земли, не обработанные земли.

Choduraev T.M.

Doctor of Geographical Sciences, Professor,

Kyrgyz State University named after I. Arabyev

e-mail: choduraev.temirbek@mail.ru

Turusbekova A.T.

Postgraduate Student

STATE OF USE OF LAND RESOURCES OF THE CHUI VALLEY

Annotation: The article examines the land resources of the Chui Valley and their current state of use. Quantitative and qualitative changes were used after use. The problems and causes of their occurrence have been studied, as well as ways to solve them.

Keywords: Land resources, arable land, natural landscape, pastures, geocological situation, fertilizer, valley, salting, rain-fed lands, uncultivated lands.

Актуалдуулугу. Азыркы мезгилде жер ресурстарына карата антропогендик таасирлердин күчөшү топурактагы эрозия туздануу, тапталуу сыяктуу терс кубулуштарга алып келип, топурактын асылдуулугун кыйла төмөндөттү [1]. Ошондуктан, жерди пайдалануу, илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыгына негизделген иш аракеттерди колдонуп, топурактын өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу менен туура уюштуруу азыркы учурдун актуалдуу көйгөйүнө айланды. Айдоо аянттарынын өрөөндөгү жалпы аянты 467480 га [2]. Айдоо аянттары сугат жана кайрак жерлерден турат. Айыл чарбага жарактуу жерлердин ичинен эң баалуусу айдоо жерлер, өзгөчө сугат аянттары.

Анын ичинен айдоого жарактуу жерлердин аянтынын өзгөрүшү даана байкалат [4].

Таблица-1

Айыл чарбага жарактуу жерлердин өзгөрүшү

№	Аты	2005-ыл, га	2010-жыл, га	2015-жыл, га	2018-жыл, га
1.	Айдоо жерлери	461100	512353	476440	467480
2.	Көп жылдык бак дарактар	11600	10481	8351	8194
3.	Кысыр аңыз	500	529	15908	16503
4.	Чабынды	2600	24368	24432	16503
5.	Жайыт	782400	693992	451446	452574
6.	Жалпы аянт	1649000	1542162	1144377	1142072

Аталган аймактагы чарбага жарактуу жерлердин жалпы аянты 2005-жылы 1649000 га болсо, 2018-жылга карата 506 миңге азайып кеткен. Анын себептери: азыркы күндө чарбага жарактуу жерлерде жаңы конуштар түшүүдө. Шаар калкынын өсүшү анын алып турган ордун кеңейишине алып келет. Кеңейүү биринчи кезекте шаарга жакынкы эң баалуу айдоо жерлердин эсебинен болот.

Айыл чарбасында пайдаланылган жерлердин эң баалуусу айдоо жерлер болуп эсептелет. Анын аянты каралып жаткан өрөөндө 2005-жылы 461100 га болсо, 2010-жылы 512353 ганы түзгөн [3]. Анын себеби, чарбачылыкта дыйканчылыкка басым жасалып, калкандуу дан өсүмдүктөрү жана жашылча, жер-жемиштер көбүрөөк өстүрүлө баштаган. Мурдагы башка максатта пайдаланылып келген жерлердин дыңы бузула баштаган. Бирок кийинчерээк бул көрсөткүч тескерисинче төмөндөй баштады. Алсак, 2015-жылы айдоого жарактуу жерлердин аянттары 35913 гага кыскарган, өрөөндөгү жерлер арыктап, жер семирткичтердин жана күйүүчү майлардын кымбаттыгы себеп болго. 2018-жылга карата бул көрсөткүч 8960 гага азайганы таблицада көрүнүп турат. Биринчи кезекте суу келүүчү канал, арыктардын бузулушу жана жан-чачындын кескин азайып кетишине алып келген.

Көп жылдык бак-дарактар 2005-жылы 11600га болгон. 2010-жылы азайышынын себеби жергиликтүү калк тарабынан аёосуз кыйылып, кайра ал аянттарга жаңы имараттар тургузулуп

бир канча аянтка азайган. Ушул жылдан тартып 2015-жылы 10481гадан 8351 гага, ал эми 2018-жылы 8194 гага чейин азайып кеткен. Анткени өрөөндөгү көп жылдык бак-дарактардын эскилиги жетип кыйылып кетиши, суунун жетишпегендигинен каралбай куурап кетиши жана жаңы көчөттөрдүн отургузулбай калышы себеп болгон.

Өрөөндө кысыр-аңыз жерлер барган сайын көбөйүүдө. 2005-жылы 500 га болуп, 2010-жылы кайра 29 гага көбөйүп кеткен. Аймактагы кысыр-аңыз жерлер 2015-жылы 529 гадан 15379 гага чейин көбөйүп кеткен. Айдоо аянттарынын жылдан-жылга начарлашынын себеби, жерлердин арыктап түшүмдүүлүгү азайып суу барбай, зыяндуу өтө начар чөптөр басып каралбай калгандыгынан кысыр аңыз жерлер көбөйүүдө. 2018-жылы – аңыз жерлер 595 гага көбөйгөндүгү байкалды.

Өрөөндүн аймагынын көп бөлүгү чарбалык жактан дээрлик өздөштүрүлүп, табигый ландшафттары абдан өзгөрүп, жан-жаныбарлардын жашоо ареалдарынан тартып, геоэкологиялык жагдайы бир кыйла начарлаган [3]. Мындан башка дагы бул өрөөнгө коңшулаш жайгашкан республикалардын ишканаларынан чыккан бул булганыч заттар менен булганган аба массалары каптап келет. Ойдуң-түзөң менен тоо этегиндеги ландшафттар чарбачылыктын түрдүү багыттарында кеңири пайдаланылып, тоо капталдарына караганда геоэкологиялык жактан кыйын абалда турат. Узак жылдар бою (100 жылдын аралыгында) дыйканчылыкта сарамжалдуу эмес пайдалануунун натыйжасында 140 миң га жеринде шор топурак тараган.

2010-жылдагы көрсөткүчтү карап көрсөк, өрөөндүн жалпы аянтынын 65,6%ы же 1324,4 миң га жери айыл чарбага жарактуу жерлер. Анын 31,8%ы айдоо, 0,7%ы мөмө-жемиш жана башка дарактар, 16%ы чөп чабынды, 65,9%ы жайыттар. Анын 70 миң гасы азыраак, 40 миң гасы орточо, 30 миң гасы көбүрөөк деңгээлде шорлонгон топурактар. Дээрлик шорго айланып бара жаткан жана шор жерлердин аянттары 60 миң гага жетип, өрөөндүн аймагындагы айыл чарбага жарактуу жерлердин 6%га жакынын түзөт. Мындай жерлер адатта, айыл чарбасынын өсүмдүктөрүн айдоого ыңгайлуу, түшүмдү көп бере турган өрөөнүнүн түзөнүрөөк жерлеринде тараган. Мындай абалдын пайда болушуна акыркы 40-50 жылдын аралыгындагы минералдык жер семирткичтердин (азот, калий, натрий, фосфор) ыксыз өтө эле көп өлчөмдөгү чачылышы жана айыл чарба каражаттарынын көбөйүшү менен түшүндүрүлөт. Өрөөндүн аймагындагы айдоо аянттарына 1940-жылы 300 миңдей, 1960-жылы 700 миң, 1970-жылы 1854,2 миң ц, ал эми 1980-1990-жылдары орточо эсеп менен 2200,5 миң цден жер семирткич чачылган, же болбосо 1940-жылга салыштырганда азыркы күндө 7,3 эсеге көп чачылат. Ал эми ушул эле жылдардын аралыгындагы айыл чарба өсүмдүктөрүнүн дүң түшүмү 3-3,5 эсеге өскөн. Жер семирткичтердин көп пайдаланылышы жердин экологиялык абалын бузууга шарт түзгөндүгү байкалат. Ушундан улам өрөөндөгү ландшафттардын техникалык каражаттар менен тебелениши алардын геоэкологиялык абалынын начарланышына алып келген. Бул аймакта суулардын булгануусу негизинен ири калк жайгашкан жерлерге, ири өнөр жайдын, айыл чарбасынын ишканалары жайгашкан аймактарга мүнөздүү. Мисалы: Бишкек, Токмок, Кара-Балта, Кант жана башка шаарлардын аймагынан агып өткөн суулардагы мунай заттарынын, ар кандай зыяндуу химиялык элементтердин, минералдык жер семирткичтерди өлчөмү уруксат берилген кошулмадан орточо 3-4 эсеге көп болгону белгиленет.

Чүй өрөөнүндө түрдүү мезгилдерде пайдаланылуучу жайыттар жайгашкан. Кыргыз Ала-Тоо тоо кыркасынын капталдарында жана Чоң-Кемин өрөөндөрүндө кеңири жайыттардын болушу мал чарбасына ыңгайлуу шарт түзөт. 2005-жылы жайыттардын жалпы аянты 782400 га аянтты ээлеген. Ал эми 2010-жылда өрөөндөгү жайыттар 693992 га болуп 88408 гага кыскарып пайдаланууга жараксыз болуп калган. Адамдардын жакынкы жайыттарды тынымсыз пайдалана бериши жана жайыттарда тикенек, куурай сыяктуу өсүмдүктөрдүн көбөйүшү жайыттардын аянтынын азайышына алып келди. 2015-жылы өрөөндөгү жайыттар 693992 гадан 242546 гага азайып 451446 ганы түзгөн. Күзгү жана жазгы жайыттардын көпчүлүгү жапыз тоолордо, тоо этегиндеги түздүктөрдө жайгашкандыктан баш аламан пайдаланылып жайыттардын азайышына алып келген. 2018-жылы жайыт жерлер 452574 гага көбөйгөн.

Чүй өрөөнү боюнча айдоо жерлердин ичинен эрозияга учураган жерлер 353 миң га аянтты түзүп, жалпы айыл чарбага жарактуу жерлердин 21%дан ашыгын ээлейт. Анын ичинен 41%ы эрозияга аз, 49%ы орто, 10%ы күчтүү чалдыккан топурактарга кирет [4].

Мелиоративдик – жагымсыз шарттагы жерлердин орчундуу орунду туздуу жана шор топурактар ээлейт, туздуу топурактардын басымдуу көпчүлүгү өрөөндүн батыш, түндүк-батыш бөлүгүндө таралган.

Шор топурактар негизинен сугат жерлерде кездешип боз жана шалбалуу боз топурактар таралган зонада орун алган. Басымдуу бөлүгү батышында таралып, шорлонуу деңгээли боюнча аз шорлонгон топурактарга кирет. Анда кыртыш суулары 3-5 м тереңдикте жатат. Шор топурактардын үстүңкү бети дөмпөк каткалаң кабык түрүндө калыптанат.

Аймакта туздануу даражасы боюнча туздуулугу аздан күчтүүгө чейинки топурактар кездешет. Өрөөндүн 45%ы орто деңгээлде тузданган, жайыт жерлердеги топурактар болсо, 55%ы күчтүү жана шор топурактар басымдуулук кылган айдоо жерлердеги топурактар болуп эсептелет.

Туздуу шор топурактардын мелиоративдик абалын жакшыртуу үчүн чарбалык уюштуруу иш чараларын жүргүзүү керек. Буга аймакта которуштуруп айдоону киргизүү, сугат системаларын кайра куруу, оңдоо, суунун чыгымын азайтып, ыксыз сарпталышы менен күрөшүү, топуракты гипстөө иштери мүнөздүү.

Өрөөндүн аймагынын табигый дренаждуулугунун жогорку деңгээлде болушу саздуу топурактардын салыштырмалуу аз аянтты ээлешине шарт түзөт. Алардын бир бөлүгү айыл чарба өсүмдүктөрүн айдоого, көп бөлүгү чабынды, жайыт катары пайдаланылат.

Саздуу топурактарды мелиорациялоо менен ал жерге техникалык, жашылча-жемиш, тоют өсүмдүктөрүн айдоого жана жасалма жайыттарды, чөп чабындыларды түзүүгө болот.

Таштуу топурактар баардык топурак типтеринде таралган. Бир эле типтеги топурактардын таштуулугу ар түрдүү даражада болоору байкалат. Булардын келип чыгышында экзогендик процесстер негизги ролду ойнойт.

Чүй өрөөнүндө мындай топурактар жүзүм, жемиш өсүмдүктөрүн жана көп жылдык чөп өсүмдүктөрүн өстүрүүгө пайдаланылат.

Келечекте мындай топурактарды өздөштүрүүнү ылдамдатуу үчүн сугат сууларынын жетишсиздиги, таштардан жерлерди тазалоо көйгөйлөрү терс таасирин тийгизүүдө.

Корутунду. Жайыттарды кескин пайдалануудан жана ал жайыттарга жол, көпүрө салуу жайыттардын кеңейишине жана сакталуусуна алып келди. Ирригациялык системалардын абалы, жайыттардын такыр болуп кетиши топурактын деграациясына алып келе турган факторлордон болуп эсептелет. Бул жердин негизги проблемалары: агын суулардын режимин жөнгө салуу, сел боло турган жерлерин изилдеп алардын багытына жараша малды жайгаштыруу жана башка жер ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууга байланышкан маселелерди чечүү.

Айдап иштетилген жерлердин бузулуусун азайтуу үчүн чарбалык уюштуруу, агротехникалык, токой-мелиоративдик жана гидротехникалык иш чараларды жүргүзүү зарыл.

Колдонулган адабияттар:

1. Кыргызстан» улуттук энциклопедиясы. – Бишкек, 2015.
2. География. Кыргыз Республикасынын экономикалык жана социалдык географиясы. Жалпы билим берүү уюмдарынын 9-классы үчүн окуу китеби. – Бишкек, 2022. – 158–168 бб.
3. Физическая география Кыргызстана. – Бишкек, 2013.

Рецензент: геогр. илим. канд. проф. м.а. Молдошев К.О.